

Милош СТАРОВЛАХ

ШКОЛСКО ЗАКОНОДАВСТВО КЊАЖЕВИНЕ И КРАЉЕВИНЕ ЦРНЕ ГОРЕ

У нормалним условима, познато је, прије отварања школе доносе се законски прописи, наставни план и програм и друга походна акта. Међутим, школе у оновременој Црној Гори су радиле 36 година без икаквих школских прописа, а читавих 50 година без адекватног закона о основној школи. Наиме, прва свјетовна основна школа у Црној Гори отворена је 1834. године, а први потпунији закон о основној школи донесен је тек 1884. године.

Од оснивања прве свјетовне основне школе (1834) па до 1860. године, бригу о школама у Црној Гори водио је сам владар. Међу њима, поред Његоша, као оснивача прве свјетовне школе у оновременој Црној Гори, особито значајно мјесто припада књазу, односно краљу Николи. Иако је био апсолутни господар Црне Горе, када се радило о ширењу просвјете и културе није оклијевао да, из разних југословенских крајева доводи на Цетиње способне људе, не водећи рачуна о њиховој политичкој оријентацији, и да их врло издашно помаже у њиховом послу. Када је крајем педесетих година XIX вијека дошло до значајнијег повећања броја школа, основано је 1860. године *Начелство народне просвјете*.¹

---

¹ Први начелник просвјете био је Тодор Илић из Трста. (Ђуро Шпадијер, *Реферат о школству у Црној Гори*, Цетиње, 1906).

Од 1862. до 1905. године главну бригу о школама водило је Школско надзорништво, мада је 1868. године у оквиру Сената основано *Просвјетно одјељење*, а 1882. године и Министарство просвјете².

Доношењу првог потпуног *Закона за основне школе* у Црној Гори претходили су: оснивање *Школског надзорништва* 1862, *Школски законик за главног школског надзорника и за учитеље основних школа Књажевства црногорског* (1870)³; *Правила о дужностима капетана, мјесних школских надзорника и учитеља гледе народних основних школа у Црној Гори да би исте што боље уредиле се и напредовале*⁴ (1870); *Школски законик*⁵ (1878) и *Закон о општој школској дужности у Књажевству Црној Гори* (1879).⁶

Школско надзорништво је имало изузетно значајну улогу у развоју и унапређивању основног образовања у Црној Гори. Поред педагошког надзора над радом учитеља, бринуло се и о ширењу мреже основних школа, подстицало племенске капетане за стварање повољнијих услова за рад школа и сл. Оно се старало не само о раду основних школа, већ су главни надзорници истовремено били и ректори (директори) средњих школа и писци учбеника. Њихова улога је била у толико значајнија, тиме што све до 1870. године није било никаквих писаних прописа о раду основних школа у Црној Гори, већ су учитељи „извањци” доносили са собом

² Др Раде Делибашић, позивајући се на Мирка Мијушковића и Марка Драговића, тврди да је за првог министра постављен Висарион Љубиша (Р. Делибашић, *Развој школства и педагошке мисли у Црној Гори 1830-1918*, Титоград, 1980, страна 53). Међутим, Душан Мартиновић и Радивоје Шуковић тврде да Висарион Љубиша није био министар, већ заступник министра просвјете и црквених дјела, а да је први министар просвјете био Јован Павловић, и то тек од 1887. године (Д. Мартиновић и Р. Шуковић, *Јован Павловић – Живот и дјело*, Нови Сад, 1988, страна 99-103).

Међутим у Распису окружним капетанима, мјесним школским надзорницима и учитељима у септембру 1885. године Павловић каже: „Његово Височанство Књаз, наш Уважени Господар, благоволио је повјерити ми врховну управу над цијелом просвјетном струком у Црној Гори”. (Зборник закона, наредба, упуштава и расписа, Цетиње 1887, стр. 3)

³ Школски законик за главног школског надзорника и за учитеље основних школа Књажевства Црногорског, Црногорски законици 1796-1916, Књига I, (приредили: др Бранко Павићевић и др Радослав Распоповић), Подгорица, 1998, страна 237. (у даљем тексту- Црногорски законици)

⁴ Правилник о дужностима (...), страна 240.

⁵ Школски законик, Црногорски законици 1796-1916..., Књига II, страна 1.

⁶ Закон о општој школској дужности у Књажевству Црној Гори, Глас Црногорца, бр. 2, Цетиње 20. страна 1879..

програм земље из које су долазили и, углавном, радили по школским прописима те земље, што је чинило додатну тешкоћу у иначе неповољним условима у којима су тада радиле школе у Црној Гори. Међутим, те године Милан Костић, главни школски надзорник, написао је поменута *Правила (...)* и *Школски законик*.

ШКОЛСКИ ЗАКОНИК

Школски законик за главног школског надзорника и за учитеље основних школа у Књажевству црногорском састоји се из три дијела: *Увода*, *Упутства за главног школског надзорника* и *Законика за учитеље*. У првом дијелу се каже да се школа „налази под закриљем црногорске владе”, а под надзором главног школског надзорника, те да су основне школе у Црној Гори троразредне, а да само главна школа на Цетињу има четири разреда.

У другом дијелу – *Упутство за главног школског надзорника* – побројане су главне његове дужности и овлашћења, међу којима је и право да заједно с митрополитом поставља мјесне школске надзорнике. Он је такође био овлашћен да отпусти учитеље и мјесне школске надзорнике, ако „неисправно отправљају своју дужност”, али и да се стара о напретку школе и наставе, да најмање једанпут у току године обиђе све школе, држи предавања учитељима, подноси извјештај Влади о стању у школама и сл. У трећем дијелу – *Законик за учитеље* – доста детаљно је разрађен положај учитеља у Црној Цори и њихове дужности.

У *Правилима о дужностима капетана, мјесних школских надзорника и учитеља гледе народних основних школа у Црној Гори да би исте што боље уредиле се и напредовале* се истичу обавезе капетана да надзире рад учитеља, али и да му помаже „при уређивању школе и нужних школских опрема, и при одржавању реда” и уредног похађања школе. Обавеза слања дјецe односи се само на имућније родитеље и то искључиво на мушку дјецу од 7. па до 12. године, док је сиромашним дата таква могућност, али не и обавеза. Исти је случај и са дјевојчицама. Оне могу, али не морају, похађати основну школу, мада се препоручује, особито имућним родитељима, да и своју женску дјецу пошаљу у школу. За дјецу се не плаћа школарина, али је цијело племе дужно да издржава своју школу, о чему се посебно брине капетан племена. Сви су се тада с посебним уважавањем односили према школи, тако не само да је било строго забрањено ометање учитеља у вршењу његове дужности већ се од свакога ко улази у школу тражило „да се понаша пристojно, као да улази у цркву”.

Правила је припремио Милан Костић, ректор Цетињске богословије, а потврдио их је Сенат 25. септембра/7. октобра 1870. године.

Према *Школском закону* из 1878. године „општа настава” је слододна, а „благодети просвјете” се не смију ускратити ни једном њеном држављанину. Њиме је, бар формално, први пут у Црној Гори, прописано обавезно похађање школе за свако душевно и физички способно дијете. О „општој настави” се брине држава; а о вјерској настави се брине свака конфесија посебно. Иначе, похађање основне школе је бесплатно.

ЗАКОН О ОПШТОЈ ШКОЛСКОЈ ДУЖНОСТИ У КЊАЖЕВИНИ ЦРНОЈ ГОРИ

Наредне године је донесен знатно прецизнији школски пропис – *Закон о општој школској дужности у Књажевству Црној Гори*. У њему су у 30 чланова, поред извјесног понављања садржаја из претходних прописа, разрађене опште и посебне дужности према школи, с посебним акцентом на обавезу уредног похађања школе, што је у ондашњим приликама било сасвим нереално. Једино дјевојчице, ако у њиховој близини нема „ђевојачке школе” нијесу обавезне, али ако желе могу похађати „мушку школу” и то само до навршене десете године живота⁷. Ђаци су такође били обавезни да заједно са својим учитељем недјељом и празником иду у цркву. За неуредно похађање школе и цкве предвиђен је низ новчаних казни за родитеља, односно старатеља. Приходи од казни су ишли у корист школе и могли су се користити само уз одобрење Главног школског надзорништва. Закон допушта и оснивање приватних школа, које морају „у погледу свега свога уређења одговарати условима земаљског школског закона и бити признате од државне власти”⁸.

ЗАКОН ЗА ОСНОВНЕ ШКОЛЕ У КЊАЖЕВИНИ ЦРНОЈ ГОРИ⁹

Први потпуни закон о основној школи у Црној Гори донесен је тек 1884. године. Закон се сасатоји из четири поглавља: 1. *Опште установе*; 2. *Посебне установе*; 3. *О учитељима* и 4. *О мјесним властима*.

⁷ Исто, параграф 25. и 26.

⁸ Исто, параграф 15. и 16.

⁹ Закон за основне школе у Књажевину Црној Гори, Цетиње 1884.

У првом поглављу пренесене су, углавном, одредбе из *Закона о општој школској дужности*,¹⁰ уз посебан нагласак на обавезе родитеља, односно татора да дјечи обезбиједи „ону науку, која је прописана за јавне основне школе”¹¹. Јер „општа је настава обавезна, и сваки њезин држављанин, ако није душевно болестан или сакат, дужан се је подврћи основној настави”. Међутим, у моменту доношења поменутог Закона, ова одредба, као и у претходним школским прописима који су се односили на обавезно похађање основне школе, била је нереална. Зато Јован Павловић каже да је „тај закон мртво слово на карти, од којег користи бити не може, када се он у свему и тачно не изводи, када општа и обавезна настава није доиста општа и обавезна када (...) су и данас још многа племена наша без иједне основне школе”¹². Наиме, те (1884) године у Црној Гори је било само 39 основних школа са 1575 ученика, а требало је школску мрежу проширити и у новоослобођене крајеве, у којима је такође мали број дјече био обухваћен основношколским образовањем, а који су чинили више од једне трећине Црне Горе.

Посебну тешкоћу представљало је ушколовање муслиманске и албанске дјече у крајевима који су послје Берлинског конгреса 1878. године ушли у састав Црне Горе.¹³ Да би ублажило отпор муслиманског и албанског становништва према обавезном похађању основне школе, свакако уз сагласност Министарства просвјете и црквених дјела, Главно школско надзорништво обавјештња учитеље да муслиманска дјеча треба од седме до десете године да похађају мејтеп односно да изучавају мухамеданску вјеронаку¹⁴. Иначе, тада је религија имала апсолтну предност над свјетовним образовање. – На примјер, у Уставу из 1905. године у поглављу седам, које се односи на цркву, школу и добротворне заводе, од 14 чланова само су два посвећена школи, један добротворним заводима, осталих 11 цркви.¹⁵ У наставном плану из 1902. године то је још изричитје потенцирано – „Религиозно-морално васпитање дјече, а тиме васпитање народа, најглавнији је задатак народне школе. Стога је наука вјере не само прва

¹⁰ Исто, параграф 2.

¹¹ Исто, параграф 7.

¹² Распис окружним капетанима, мјесним школским надзорницима и учитељима (учитељицама), Зборник закона, наредба, упуштава, расписа и тд., Цетиње 1887, стр. 4

¹³ Опширније – Војвода Симо Поповић, *Мемоари*, Цетиње – Подгорица, 1995.

¹⁴ Писмо Главног школског надзорништва – Господи учитељима и учитељицама црногорскиг основних школа, Закон, наредбе, упуштава и др., Цетиње, 1895, стр. 101.

¹⁵ Устав за Књажевину Црну Гору, Цетиње, 1907, члан 128 до 241.

и најважнија наука, него и средиште, око којег се све остале науке морају груписати.”¹⁶ Томе треба додати и недостатак, као и врло неповољну структуру учитељског кадра. Јер, како рече Симо Матавуљ, главни школски надзорник, учитељи се дијељаху „на праве учитеље и учитеље за невољу, а тих бјеше већина. Бјеше их који бјеху завршили учитељску школу у Београду и Сомбору (...) други бјеху запопљени или незапопљени цетињски богослови, трећи бјеху само писмени”.¹⁷ Због тога се мрежа основних школа јако споро ширила, тако да их је десет година касније било само 43 основне школе. До нешто бржег пораста броја основних школа и ученика у Црној Гори долази тек на прелазу из XIX у XX вијек.

У одјељку – *Посебне установе* – налазе се одребе о школи као институцији у којој је основна настава обавезна и „почиње свршетком седме за дјецу, која су близу школе, а за дјецу која су далеко од школе, свршетком девете године и траје до конца тринаесте године дјетета”, с тим што се може продужити још за годину дана дјецу која у предвиђеном року не заврше школу¹⁸. За неуредно похађање школе предвиђене су нешто веће новчане казне него у претходном закону, које се и даље плаћају у корист школе. Међутим, одредба о обавезном похађању школе и даље не обавезује дјевојчице, уколико се у њиховом мјесту не налази „дјевојачка школа”¹⁹; а тада су у Црној Гори постојале само двије „дјевојачке школе” – у Подгорици и на Цетињу. Тако да су женска дјеца, углавном, остала ван школског система. Истина, допуштена је могућност њиховог школовања у „мушким школама”, ако то родитељи желе, али само до свршетка десете године живота; тако да су дјевојчице из удаљених мјеста могле да похађају школу само годину дана.

Закон допушта и приватну наставу, уз услов да се дјеца „подвргну јавном испиту из предмета, прописаних за односно годиште основнијех школа”.²⁰

У поглављу *О учитељима*, у самом почетку, су врло прецизно истакнута велика овлашћења Главног школског надзорништва. Оно поставља учитеље, прво на годину, па, зависно од резултата њиховог рада, преводи их у стални радни однос или их отпушта из службе, с тим што их и касније може удаљити с посла, ако не раде како ваља. Учитељ, односно управитељ, ако у школи ради више учитеља, дужан је да сваког мјесеца

¹⁶ Закон, наредбе упуства и др. са Наставним планом за основне школе у Књажевици Црној Гори, Цетиње, 1902, стр. 275.

¹⁷ Симо Матавуљ, *Бељешке једног писца*, Цетиње, 1875. страна 170.

¹⁸ Закон о основним школама..., параграф 8. и 9.

¹⁹ Исто, параграф 25.

²⁰ Исто, параграф 15.

шаље извјештај Главном школском надзорништву „о ђачкијем успјесима, владању, похађању школе и цркве; о вршењу дужност учитеља и мјеснијех власти”.²¹

Ту су и одредбе о почетку и крају школске године (1, односно 15. септембар до краја јуна) и о радном времену (броју часова) учитеља. Наиме, учитељи су дужни да изводе наставу сваког радног дана осим четвртка по три и по часа прије и два часа послје подне. Поред тога, учитељ је дужан сваке недјеље и празником да води дјецу у цркву. И ученици и учитељи су, дакле, били преоптерећени великим фондом часова.²² Иначе, „учитељ треба, како у школи, тако и изван школе, да претходи добријем примјерима ђацима и цијелој општини”. А капетан и мјесни школски надзорник били су дужни „с учитељем уљудно и пристојно поступати – подржавајући му углед пред дјецом и народом”, и пазити „да учитељу не смета нико при отправању његове учитељске дужности”²³.

С обзиром да се у школи „дјеца васпитавају и уче, а не муче, то се најстроже забрањује бити дјецу (...) за незнање лекције, непажњу, несташлуке и обичне какве погријешке.” Дијете се због лошег понашања може искључити из школе, при чему учитељ мора водити рачуна, да такво понашање дјетета, није последица наговора од стране родитеља или старатеља с намјером да се тим путем ослободи обавезе похађања школе²⁴.

Како се ни данас, у великом броју школа, не посвећује одговарајућа пажња школском љетопису, то посебно упућујемо на параграф 63. Закона, у коме су набројени сви битни елементи које је требало да садржи љетопис, а које и данас могу дјеловати подстицајно на квалитетније вођење ове врло корисне школске књиге.

Из поглавља *О мјесним властима* види се да је тада основна школа уистину била народна, јер је о њој бринуо, малтене, цио народ.

О њој се посебно брину мјесни школски надзорник (ради се о почасној дужности), капетан дотичног племена и окружни капетан, а трошкове поправке школе, набавке намјештаја и учила, огрева и сл. како за школу тако и за стан учитеља, „подмирује цијело племе сразмјерно имућу, а рад натуром подмирују сви подједнако”. Мјесне власти су такође дужне,

²¹ Исто, параграф 31-36.

²² Исто, параграф 38.

²³ Исто, параграф 36-53.

²⁴ Исто, параграф 65-67.

да обезбиједи земљиште за школску башту „у којој ће учитељ да учи дјецу (...) вртарству, воћарству и у опште другом земљодјелском раду”.

Уколико неко племе жели да подигне нову, или детаљније реновира постојећу школу, било је дужно претходно тражити одобрење и план од Главног школског надзорништва.

Капетан и мјесни школски надзорник били су дужни да помажу учитељу, чак и при „одржавању школског реда”, као и да пазе да „учитељу не смета нико при отправљању његове учитељске дужности”, и према њему „уљудно и пристојно поступати – подржавајући му углед пред дјецом и народом”. Евентуалне примједбе на његов рад били су дужни доставити Главному школском надзорништву²⁵.

У цјелини гледано, и поред многих недостатака, па чак и противурјечности између појединих његових чланова и нереалних могућности за примјену неких његових одредби, овај Закон је веома значајан за даљи развој и унапређивање укупних школских прилика у оновременој Црној Гори.

ПРАТЕЋА ДОКУМЕНТА

Школски закони су стално праћени разним дописима и појашњењима, као и наредбама и упуствима, чиме су, поред осталог, отклањани и извјесни недостаци тада важећег школског закона. Тако у марту 1889. године Главни школски надзорник Ђуро Поповић шаље распис учитељима у коме им скреће пажњу на говор књаза Николе одржан на Учитељској скупштини, те да је све учитељске радове са претходне скупштине доставио Господару, који „је читао и оцијењивао Ваше саставе и на њима Својеручно примједбе и натписе чинио”. (Краљ Никола је, свакако, часни изузетак међу владарима, када се ради о личном ангажовању на пословима образовања.²⁶

И министар просвјете се директно обраћа школама, односно учитељима. На примјер, у априлу 1889. године шаље распис учитељима о потреби полагања испита за учитеље који нијесу завршили редовно школовање у учитељским школама, у коме детаљно описује цио поступак полагања и прописује програм испита, који се састоји из писменог и усмјеног дијела.

²⁵ Исто, параграф 69-96.

²⁶ Детаљније – Милош Старовлах, *Просвјетна политика краља Николе*, Краљ Никола – личност и дјело (научни скуп ЦАНУ, Требиње 1998, стр. 233-253.

Писмени испит је обављан из три а усмени из свих предмета који се изучавају у основној школи²⁷.

Иначе, Министар Павловић, када се ради о реду и раду у школи, ништа не пропушта случају, већ прецизно објашњава сваку, евентуалну, нејасноћу закона. Тако поводом надокнаде за изгубљену наставу у дане празника, упозорава учитеље „да од сада свако продангубљено преко седмице школско вријеме, било оно проузроковано свецем (празником) или којим другим поводом, надокнађујете четвртком”.²⁸ Министар такође одређује учитеље, који ће вршити ревизију и у којим школама²⁹. Након тога Главни школски надзорник Ђуро Поповић пише детаљно упуство о начину на који треба обавити ревизију, на која питања треба обратити нарочиту пажњу и како и којим путем треба помоћи учитељима да свој рад унаприједи³⁰. Иначе, тешко је наћи јасније дефинисане задатке ревизије школе, од Упуства које је ревизорима послао Јован Павловић: „Када би задатак ревизије био само у томе да се види и овлаш прегледа шта је у којој школи урађено у току једне школске године, какво је школско знаје, је ли се учитељ придржавао у свему школског закона и наставног плана итд., онда не само да ревизије не би била тешка, већ би била савим непотребна и бесмислена – шта више – штетна по свестрани и напредни развитак основне школе (...), њоме ваља показати, развијати и унапређивати све што је добро, насупрот ономе што је штетно и рђаво; њоме ваља упућивати, подучавати и свјетовати; будити и подржавати добру вољу, поштовање, истрајност, марљивост и савјесност у раду око школе. Једном ријечи: ревизији је задатак не само да се њоме види и прегледа оно што је, колико је и какво је у школи и околним чињеницама које на њу утичу, већ – што је главно – да покаже и упути како би све требало да буде...”³¹ Павловић посебно упозорава мјесне власти, надзорнике и просвјетне раднике да је час светиња и да се не може прекидати изузев на позив „Његовог

²⁷ Распис учитељима (учитељицама) основнијех школа, (15/27. април 1889), Просвјета, св. IV и V, год. I, Цетиње 1889, 78-84.

²⁸ Распис учитељима (учитељицама) основних школа (27. април/ 9. мај 1889), Просвјета, св. IV и V, година I, Цетиње 1889, страна 84.

²⁹ Наредба Министра просвјете и црквених дјела Главном школском надзорништву о ревизорима основних школа, Просвјета, св. VI, год. I, Цетиње 1889, стр. 158.

³⁰ Упуство Главног школског надзорника о раду ревизорске службе (6/18. јун 1889), Просвјета, св. VI, година I, Цетиње 1889, страна 158-162.

³¹ Упуство ревизорима основних школа црногорских за школску 1889/90 годину, „Просвјета” II/1890, стр. 80.

Височанства Књаза”, или ако је „перицулум ин мора”, односно опасност по безбједност ученика.³²

Навдене наребе и упутства и још тридесетак њих сличне садржине,³³ с једне стране, чине допуну и појашњење претходног закона, а с друге, представљају подлогу за нови потпунији и савршенији закон.

ЗАКОН О УРЕЂЕЊУ ПЛАТА НАСТАВНИКА СРЕДЊИХ И ОСНОВНИХ ШКОЛА

Иако је располагала са оскудним финансијским средствима, црногорска влада је улагала велике напоре за побољшање материјалног положаја просвјетник радника. Тако је августу 1889. године донесен први *Закон о платама наставника средњих и основних школа*, којим су прецизно регулисане плате свих нивоа стручне спреме, а када се ради о учитељима ту су, поред плате, обавезно и стан, огрјев и башта. Ту су и периодичне повишице, послјије сваких пет године редовне службе, тако да је учитељ пред пензијом имао два пута већу плату од учитеља почетника³⁴.

Тим поводом Андрија Јовићевић одушевљено пише: „... донесе нам нову радост коју смо с правом изгледали; донесе нашем позиву безбједност, нашем труду пристојну награду; донесенам сталне плате и повишице; донесе нам пензију да се не бисмо у старости мучили. Заиста овај Закон донесе нам много: он нас усрећи, узвиси, постави на поуздане ноге, осигура нашу старост; донесе нам велику али заслужну награду за наш толики и такви издржљиви рад”.³⁵

ЗАКОН О УРЕЂЕЊУ НАДЗОРА НАД ОСНОВНИМ ШКОЛАМА У КЊАЖЕВИНИ ЦРНОЈ ГОРИ

Главно школско надзорништво није могло са једног мјеста успјешно пратити рад све већег броја основних школа па је у марту 1905. године

³² Упуство (министра Павловића – М. С) ректору Богословско – учитељске школе и управи Гимназије, Просвјета, св. I и II/1891.

³³ Главни школски надзорник Ђуро Поповић 36 разних дописа (окружница 8, наредби 17, расписа 5 и упуштава 5) основним школама, Закон, наредбе упств (...), стр. 41 до 217.

³⁴ Закон о уређењу плата наставника средњих и осн. школа, Просвјета, св. X, год. VIII, Цетиње 1897, страна 1-4.

³⁵ Андрија Јовићевић, *Учитељски положај*, Просвјета II/1900. годину, стр. 316.

донесен *Закон о надзору над основним школама у књажевини Црној Гори*, којим су, умјесто Главног школског надзорништва основних школа, основана обласна школска надзорништва. Обласни школски надзорник „води административни и инструктивни надзор над свијем државнијем и општинскијем нижијем школама своје области”. Најмање три пута у току године обилази све основне школе у својој области, „да се лично увјери о стању истијех, да оцјене да ли се у школи ради онако, како то педагошка начела, *Школски законик*, и разна правила и упуства наређују”.

Обласне школске надзорнике именује књаз на предлог Министра просвјете, а они постављају управитеље основних школа и „уређују школски одбор за сваку школу своје области од 3-4 члана” и надгледају њихов рад. Они такође сваке године праве учитељски распоред за своју област и подносе га, најдаље до првог августа, Министру просвјете на одобрење, и врше низ других за школу важних послова.³⁶

ЗАКОН О НАРОДНИМ ШКОЛАМА У КЊАЖЕВИНИ ЦРНОЈ ГОРИ³⁷

2/15. фебруар 1907. године

Крајем XIX и почетком XX вијека у Црној Гори долази до знатно бржег развоја основног образовања, прије свега захваљујући нешто дужијем периоду мира (1878-1912), територијалном проширењу и извјесном економском напретку. Тако да је у вријеме доношења овог закона Црна Гора имала три пута више ученика него 23. година раније, када је донешен претходни закон.

У *Закону* из 1907. године у седам поглавља и 83. члана врло прецизно су разрађена готово сва битна питања живота и рада основне школе. У првом поглављу у 14 чланова наведени су задаци и струкура народне школе у које спадају: дјечија забавишта, основне и продужне школе; а њихов је задатак „да васпитавају дјецу у народном и религијском духу и да их спремају за грађански живот, а нарочито да шире просвјету и српску писменост у народу”³⁸.

Сада, дакле, религијска настава није више у првом плану, као што је био случај у претходном закону, јер „дјеца наших држављана, који стално живе

³⁶ Закон о уређењу надзора над основнијем школама у Књажевини Црној Гори (1/14. март 1905), Цетиње 1905. године.

³⁷ Закон о народнијем школама у Књ. Црној Гори, Цетиње 1907.

³⁸ Исто. члан 1.

у Црној Гори, морају похађати државну или приватну српску народну школу; она не могу похађати школу с туђим наставним језиком, док не сврше српску народну школу”.³⁹ Иначе, према *Уставу* „основно ие школовање у Црној Гори обавезно, оно је бесплатно у јавнијем основнијем школама.”⁴⁰

Будући да је 1903. године основано прво забавиште у Црној Гори, то се у овом Закону први пут налазе и одредбе о дјечијим забавиштима, која похађају дјеца од четврте до осме године живота⁴¹. Сада више нема дво-разредних и троразредних основних школа, већ основна школа траје четири године, с тим што се у мјестима „гдје се не говори чисто српски” отвара припремни разред. Након завршетка четвртог разреда ученици који не иду у средњу школу, могли су се уписати у продужну школу, која траје „два течаја, рачунајући течај од 1. октобра до 1. марта.” Продужне школе су могле бити или „само мушке, или женске”. Законом су такође прецизиране разлике, као и начин рада, државних и приватних школа⁴².

Према овом Закону школе се отварају на предлог школских надзорника и уз одобрење министра просвјете⁴³. Промјене у организацији државне власти с циљем њене модернизације довеле су и до промјена у односу на основну школу, па бригу о школама, умјесто раније помињаног племена, сада пружима школска општина. И њене дужности су врло прецизно разрађене у 11 тачака Закона. Једна од тих дужности је и „да да потребно земљиште за школу и њено двориште и игралиште, и још по 1-3 рала земље за школску башту у близини школе и да све то обдржава у доброј оградџи”. Затим, умјесто племена, сада општина подиже основну школу, снабдијева је училима, огрјевом, плаћа послужитеља, набавља књиге и листове за школску књижницу и сл. Уколико општина није обезбиједила стан учитељу дужна је да му даје Законом одређену новчану надокнаду. Закон допушта и могућност оснивања школског фонда ради издржавања сиромшних ученика.⁴⁴ Ове одредбе су готово истовјетне као у Закону о народним школама Србије из 1904. године⁴⁵.

³⁹ Исто, члан 13.

⁴⁰ Устав за Књажевину Црну Гору, Цетиње, 1907, члан 138.

⁴¹ Исто, члан 2, 3. и 5.

⁴² Исто, члан 6-14.

⁴³ Исто, члан 15, 16. и 17.

⁴⁴ Исто, члан 18-25.

⁴⁵ Закон о народним школама, 19. април 1904, Београд.

У поглављу *Настава* први пут у Црној Гори у закону су прецизно наведени наставни предмети, који се изучавају у основној школи⁴⁶, мада је то било учињено и Наставним планом из 1902. године⁴⁷. Иначе, наставни план и програм прописује министар просвјете, „по саслушању Просвјетног Савјета”. Министар просвјете такође води бригу о уџбеницима, прописује правила о њиховој изради и одобрава њихову употребу. Школска година почиње 1. септембра, а завршава са на Видовдан⁴⁸.

У поглављу *Ученици* предвиђено је различита старосна доб за мушку (7) и женску (6) дјецу за упис у први разред. По овом Закону, умјесто капетана и мјесних школских надзорника, бригу о уредном похађању школе преузима школски одбор. Остале одребе које се односе на ученике не разликују се битно од оних које су садржане у ранијим школским прописима⁴⁹.

Поглавље о *Наставницима* – ради веће прецизности, подијељено је на четири дијела: а) *Спрема*, б) *Права*, в) *Дужности* и г) *Казне*.

У овом закону се, поред сталних, привремених и заступника учитеља, у наставно особље убрајају и забавиле. Као што смо раније поменули, у почетку су учитељи, углавном, били странци. Чак су и прва четворица главних школских надзорника (Милан Костић, Шпиро Ковачевић, Стево Чутурило и Симо Матавуљ) били странци.⁵⁰ Међутим, почетком XX вијека прилике су се знатно измјениле, па по овом Закону стални учитељи су могли бити искључиво држављани Црне Горе, који су завршили

⁴⁶ Изучавани су: 1. наука хришћанска, 2. српска историја, 3. српски језик, 4. црквено – словенско читање, 5. цртање и лијепо писање, 6. пјевање (свјетовно и црквено), 7. гимнастика и дјечије игре, 8. землопис, 9. познавање природе, 10. пољска и домаћа привреда, 11. основи хигијене, 12. рачуница и геометријски облици и 13. ручни рад са домаћим газдинством (по могућности). Члан 26.

⁴⁷ Прије доношења овог Закона, у Наставном плану из 1902. године наставни редмети су били: 1) вјеронаука, 2) српски језик, 3) словенски језик, 4) рачун, 5) геометрија, 6) земљопис, 7) српска историја, 8) познавање и његовање човјечијег тилела, 9) природопис, 10) краснопис, 11) цртање, 12) пјевање, 13) гимнастика и војно вјежбање и 14) ручни рад и кућарство у женским школама. (Закон, наредбе, упуства и др. са Наставним планом за основне школе у Књажевини Црној Гори, Цетиње 1902, стр. 270. и 271.)

⁴⁸ Закон о народним школама (...) члан 27. и 28.

⁴⁹ Исто, члан 29-32.

⁵⁰ Први Црногорац остављен на дужност Главног школског надзорник био је Ђуро Поповић, који је ту дужност обављао од 1884. до 1902. годне.

Учитељску школу или Женску ућитељску школу и ако су „положили учитељски испит зрелости”⁵¹.

Интересантно је да су учитељи послјије 16 година имали готово два и по пута (960: 2400) већу плату од учитеља почетника, те да су са пуним износом те плате, послјије 32 рада, одлазили у пензију. Привремени учитељи су имали 720, а заступници учитеља 600 круна, без права на повишице. И почетна плата забавиље је износила 600 круна да би послјије 30 година рада била 1200, са којом се, наком 35 година рада, ишло у пензију, такође без умањивања⁵². Посебно је стимулисан рад учитеља на описмењавању одраслих. Стални учитељи, „осим велике потребе” могли су бити премјештени на друго мјесто само по казни или сопственој жељи.

Према овом закону учитељи се, први пут, бирају путем конкурса, који расписује Министарство просвјете. У њему су, такође први пут, врло прецизно и таксативно набројене готово све дужности наставника, које садрже савремени закони. Поред чисто школских дужности ту је и обавеза пружања помоћи просвјетним, привредним и културним установама „које имају везе са школом”. Ради чувања угледа наставничког позива наставницима је „забрањено свако друго занимање, које се не слаже с наставничком службом”⁵³.

Приликом ступања у службу наставници су полагали понижавајућу, односно врло полтронску заклетву у односу на Господара. Предвиђено је и оцјењивање рада наставанука, као и посљедице слабе оцјене по њихов даљи опстанак у служби.

При писању одјељка о – *Управи и надзору* – пошло се од одредаба Устава (1905), према коме „све јавне и приватне школе, књижевна и учевна друштва и други просвјетни заводи у Црној Гори стоје под назором мимистра просвјете и црквених послова.”⁵⁴ У духу овог уставног начела у поменутом Закону пише да „управу и надзор над народним школама врши Министар просвјете”. Он то чини „преко ових школских власти: 1) мјесног школског одбора; 2) управитеља основне школе; 3) наставничког вијећа; 4) школског надзорника, и 5) Просвјетног савјета⁵⁵. Министар, на предлог школског надзорништва, и под условом да у једној школ-

⁵¹ Закон о народним школама (...), члан 33-38.

⁵² Исто, члан 39-43.

⁵³ Исто, члан 52.

⁵⁴ Устав за Књажевину Црну Гору, Цетиње, 1905. члан 139.

⁵⁵ Закон о народним школама у Књ. Црној Гори, члан 61.

ској општини има најмање тридесеторо дјеце дорасле за школу „наређује отварање нових државњих школа”, расписује конкурс за избор учитеља и одређује конкурсну комисију⁵⁶. Он такође „у споразуму са министром грађевина и салушању Просвјетног савјета, прописује планове за грађење школских зграда”.⁵⁷ Иначе, Министарство просвјете прописује наставни план и програм, правила о писању уџбеника и води бригу о њиховом писању и издавању.

И поред великих овлашћења које су имали и труда који су улагали, мјесни школски надзорници и капетани нијесу могли у потпуност одговорити нарастим потребама основних школа, па је требало пронаћи неке повољније институције, које одговарају достигнутом степену развоја Црне Горе и које ће са више снаге и ауторитета преузети бригу о многим, а посебно материјалним, потребама школа. Зато је 1904. године укинута институција мјесног школског надзорника, и основана нова – школски одбор.

Интересантно је да иницијатива за формирање школских одбора није потекла од стране школских власти, већ од стране учитеља и грађана, мада ни школске власти нијесу биле задовољне радом мјесних школских надзорника.

Мјесни школски одбор су сачињавали: предсједник општине (на чијој територији је школа), управитељ или учитељ ако школа нема управитеља, свештеник и три „по могућности писмена грађанина”, односно ако школу чини више села из сваког по један представник.⁵⁸ Дужност школског одбора су: руковање школском имовином; састављање буџета школе; брига о ушколовању дјеце; набавка уџбеника и материјала за писање; те да „помаже наставнику у свим школским пословима”⁵⁹.

Одредбе о *Управитељу*⁶⁰ и *Наставничком вијећу*⁶¹ су толико прецизно и добро разрађене да до данас, готово, и да нијесу доживјеле ни једну битну измјену.

Закон је дао велика овлашћења и значај школским надзорницима, којих је било тројица, а постављани су „указом Књаза Господара на приједлог Министра просвјете”⁶². Иначе, „надзорник меже бити онај

⁵⁶ Исто, члан 15, 26, 27 и 56.

⁵⁷ Исто, члан 19.

⁵⁸ Исто, члан 62.

⁵⁹ Исто, члан 62-67.

⁶⁰ Исто, члан 68. и 69.

⁶¹ Исто, члан 70. и 71.

⁶² Исто, члан 72-75.

који је положио испит зрелости у средњој или стручној школи, редовно свршио педагошки одсјек филозофског факултета и положио професорски испит, а вршио најмање двије године надзорничку дужност”.⁶³

Сви наши поратни закони, а нарочито посљедња два⁶⁴, добрим дијелом су деградирани функцију школског надзорника, првенствено истицањем у први план његове надзорне функције, на рачун практичне и савјетодавне функције. Међутим, у овом Закону је лијепо речено, да је основна дужност надзорника: „1. да три пута у години походи и проучи све народне школе у повјереној му области, и да уклања сметње школском раду, 2) да, према потреби, поучава наставнике у правилном школском раду и да се стара о њиховом усавршавању, 3) да нагледа службени рад управитеља, наставничких вијећа и школских одбора и да руководи обласним наставничким зборовима...”⁶⁵

У прелазним одредбама⁶⁶ овог Закона дата су прецизна објашњења везана за његову примјену и у односу на претходне школске прописе. Особито је интересантна његова посљедња реченица: „Препоручујемо Нашем Заступнику Министра Просвјете и црквених послова да овај закон обнародује, а свим Нашим Министрима да се о извршењу његову старају, властима пак заповиједамо да по њему поступају, а свима и свакоме да му се покоравају”. Школа је, дакле, у то доба у Црној Гори била брига свих структура друштва.

ЗАКОН О ИЗМЈЕНАМА И ДОПУНАМА У ЗАКОНУ О НАРОДНИМ ШКОЛАМА

Након седам година примјене поменутог Закона донешен је у априлу 1914. године *Закон о његовим измјенама и допунама*⁶⁷.

Прва измјена се односи на плаћање, односно обезбјеђивање стана учитељу. Наиме, повећани су износи накнаде за станарину и обавезане школ-

⁶³ Исто, члан 72.

⁶⁴ Закон о Заводу за школство (Сл. лист РЦГ бр. 26/91) и Закон о просвјетној инспекцији (Сл. лист РЦГ бр 20/95).

⁶⁵ Исто, члан 75.

⁶⁶ Закон о народним школама..., члан 76-83.

⁶⁷ Закон о измјенама и допунама у закону о народним школама од 2. фебруара 1907. године, Цетиње, 1914.

ске општине да најдаље у року од пет година морају саградити учитељске станове⁶⁸.

У одјелку о настави измјене се односе само на начин уписа и ослобађања од школске обавезе. Новина је једино то да „школску дјецу најмање један пут годишње, и то у јуну мјесецу, мора бесплатно прегледати државни лекар,⁶⁹ „што је доказ не само о повећаној бризи о здрављу ученика, већ и о значајном напретку здравствене заштите у Црној Гори.

У поглављу *-Наставници-* измјене се односе на висину плате, заснивање радног односа, премјештање из мјеста службавања и нека друга мање битна техничка питања⁷⁰.

У поглављу *-Управа и надзор-*, поред раније поменутих органа (мјесног школског одбора, управитеља, наставничког вијећа, школског надзорника и Просвјетног савјета), додата су и три нова: Обласни учитељски збор; Главни надзорник основнијех школа и Надзорнички савјет.⁷¹

Обласни учитељски збор се састаје најмање једанпут годишње, а на њему се, ради унапређивања наставе и стручног усавршавања учитеља, разматрају чисто школска питања.⁷²

У поглављу *Школски надзорници*, главну новину представља Надзорнички савјет, кога чине сви надзорници. Њиме руководи Главни школски надзорник, а на збору се расправља: о наставним плановима и програмима; уџбеницима и наставним средствима; о раду учитељских зборова и школских одбора; стручном усавршавању наставника и другим битним питањима везаним за унапређивање живота и рада школе⁷³.

У прелазним одредбама министар просвјете је обавезан да за наредну школску годину донесе нови наставни план и програм.⁷⁴

БОГОСЛОВИЈА И БОГОСЛОВСКО-УЧИТЕЉСКА ШКОЛА

Први *Устав* Цетињске богословије написали су Милан Костић (њен први ректор) и прота Рајевски. По том Уставу Богословија је била „научно васпитавајући завод ради приготовљавања младежи црногорске и

⁶⁸ Исто, члан 20.

⁶⁹ Исто, члан 29.

⁷⁰ Исто, члан 33-58.

⁷¹ Исто, члан 64.

⁷² Исто, члан 75.

⁷³ Исто, члан 83.

⁷⁴ Исто, члан 85.

околних мјеста”, за оспособљавање будућих свештеника и учитеља. Иначе, била је под књажевим покровитељством, митрополитовим начелством и ректоровом непосредном управом. Наставнике, који су морали имати духовну академију или богословију, бирао је ректор.

У вријеме рата 1876-1878. године Богословија није радила, а потреба за учитељима је постала све израженија, те се јавља идеја да се оснује посебно учитељска школа, а посебно Богословија. Ради тога је 1879. године направљен *Нацрт закона за учитељске школе црногорске*.⁷⁵

Интересантно је, иако су такорећи до јуче учитељи највећим дијелом били извањци, да је овим Законом предвиђено да за учитеља у учитељској школи „може компетовати само Србин, источно-православне вјере.”⁷⁶ Док управитеља поставља књаз на предлог министра просвјете и црквених дјела, а његове дужност су, углавном, исте као и у осталим школама. Он, између осталог, за сваки наставни предмет, у сарадњи са „учитељским тијелом” саставља програм наставе, „уз придржавање дозволе за уређење од мин. прос. и црквених дјела”.⁷⁷ До оснивања посебних школа (богословије и учитељске школе) није дошло, већ је школске 1887/88. године основана јединствена Богословско-учитељска школа. Те године су усвојена и *Правила о оснивању и раду Богословско-учитељске школе на Цетињу*.⁷⁸ Ова школа је основана „ради стручне, научне и васпитне спреме онијех младића који се желе посветити свештеничком или учитељском звању у Црној Гори”.⁷⁹ У њу се примају „они младићи православне вјере, који су свршили четири разреда ниже гимназије”, али на предлог митрополита, министар просвјете може одобрити упис и другима под условом да положе пријемни испит „из предмета које значи савјет богословско-учитељске школе”; док се странци, који испуњавају школске услове, могу примити „само по препоруци високопреосвештеног Митрополита Црногорског, а с одобрењем Министра Просвјете”⁸⁰. Учитеље и помоћнике поставља, „по саслушању ректора и Митрополита, Министар просвјете”. Учитељи и помоћници чине Савјет Богословско учитељске школе. Његове надлежност су, као и уобичајени послови наставничког вијећа, дије-

⁷⁵ Глас Црногорца бр. 20, Цетиње 2. јуна 1879.

⁷⁶ Исто, параграф 18.

⁷⁷ Исто, параграф 35.

⁷⁸ Глас Црногорца, бр. 35, Цетиње 30. абдуст 1887.

⁷⁹ Исто, параграф 1.

⁸⁰ Исто, параграф 4 и 7.

лом проширени извјесним надлежностима школског одбора.⁸¹ Правилима су одређени и наставни предмети који се изучавају у Богословско-учитељској школи, али без седмичног фонда часова и распореда по разреди-ма.

Као допуна Правила 1889. године донесена су *Дисциплинска правила за ученике Богословско-учитељске школе*⁸², у којима је првенствено регулисано понашање ученика: У цркви (првих 9 чланова); у школи (слједећих 11 чл.); дужности ученика према надлежним властима, наставницима, друговима и друштву, и Поступак, који је био доста ригорозан према нарушиоцима утврђених правила.

ЂЕВОЈАЧКИ ИНСТИТУТ

Исте године (1869) када и Богословија основан је, за женску дјецу, Ђевојачки институт у „коме се оне уче богомољи, читању и писању и различитом женском раду. Иначе, Институт „стоји под високом заштитом Њезина величанства садашње руске Царице, која је свијетлом нашем Господару лане у Петрограду обећала да ће такав Завод на Цетињу под своје окриље узети и помагати.”⁸³ Према Правилима и програму циљ Института је „да се у васпитанице укоријени чисто православље, љубав к отечеству и к поретку, да би кашње, као добре матере, саме могле дати право васпитање својој дјечи; уз то да се и саме пригодове за учитељке основних школа”. Настава у Институту траје четири године, а дијели се на два разреда, са по двије године – млађи и старији. Најбоље ученице – које желе да буду учитрилице остају још једну (пету) годину да се „вездбају са новим ученицима под назором учитељица”. Иначе, школски услови за упис у Институт били су више него скромни – од кандидаткиње се тражило „да зна читати српски и писати, да зна најнужније молитве, да зна писање бројева и бројити до стотине”.⁸⁴ Када ступи у Завод, ученица добија потребну одјећу и постељу, с тим што са том одјећом не може ићи кући.

У септембру 1885. године донесен је *Устав (Статут) Дјевојачког института на Цетињу*⁸⁵, према коме је „циљ и задаћа Института (...): а) да

⁸¹ 7. Исто. параграф 13-20.

⁸² Просвјета, свеска I, II и III, Цетиње 1889.

⁸³ Орлић, Цетиње 1869, стр. 70.

⁸⁴ Милан Костић, *Школе у Црној Гори*, Панчево, 1876, стр. 158-167.

⁸⁵ Глас Црногорца, Цетиње 15. септембар 1885.

се у васпитаница укорјењава благочашће, кроткост и благонарављење; б) да би се из њих с временом приготовити могле добре домаћице и мајке, а тако исто и способне учитељице”. Њиме управља Комитет, којим пресједава кнегиња црногорска, а стални чланови су: царско – руски министар – резидент на Цетињу, управитељица Института и лице које одреди црногорски књаз. Комитет (одбор) је био „дужан пазити, да васпитање и учење у Заводу буде успешно према народном духу, обичајима и потребама Црне Горе”. Чланови Комитета, између осталог, обавезни су „присутствовати на испитима и у конференцијама, у којима се оцјењују успјеси васпитаница, њихове способности и владање”. У Институт се прима 30 дјевојчица од којих 20 о трошку Института и 10 о своме трошку.⁸⁶

Према поменутом Уставу настава у Институту је продужена са четири на шест година и дијели се на три одјелења, а свако од њих траје по двије године. Услови уписа у погледу школске спреме су остали исти, који су важили прије доношења Устава. У Институту се изучавају: закон божји, српски језик, руски језик, француски језик, историја, географија, рачуница, црквено музичко пјевање и женски ручни рад.⁸⁷

Од школске 1907/08. године настава у Дјевојачком институту траје 8 година, са знатно сложенијим програмским садржајима и повећаним бројем наставних предмета. Наиме, изучавали су се сљедећи предмети и то: у свим разредима: 1) наука хришћанска (16), 2) српски језик са српском књижевношћу (27), 3) француски са књижевношћу (27), 4) руски са књижевношћу (28), 5) цртање (16), 6) ручни рад (16), и 7) гимнастика (16); 8) у првих седам разреда земљопис (14), 9) историја од III до VIII (16), 10) математика у првих седам разреда (20), 11) физика у V и VI (12), 12) природне науке у II, III, IV и V (8), логика и психологија у VI (2), 14) педагогика с методиком и историјом педагогије у VII и VIII (8), 15) хигијена у VIII (2), 16) лијепо писање у I и II (5) и 17) домаће газдинство у VII и VIII (4). Укупни седмични фонд часова по разредима био је врло уједначен и кретао од 28 до 29 часова.⁸⁸

По овом наставном плану велика предност је дата језицима, тако да њима отпада 35,53% укупног седмичног фонда часова. Први пут је дато

⁸⁶ Исто, параграф 2-17.

⁸⁷ Исто, параграф 23-31.

⁸⁸ Извјештај о Дјевојачком институту Царице Марије на Цетињу на крају његове 21, а школске 1889/90 године, Просвјета 1890, св. XII и XIII (новембар и децембар), стр. 289-290.

значајно мјесто гимнастици и цртању, које се уче у свим разредима са по два часа. Обиман је и програм земљописа, гдје се поред домовине, учи Европа и други континенти, као и картографија. У програму историје, поред опште историје, посебно се изучава историја Срба, Црне Горе и Русије.

Краљ Никола је особиту важност придавао овој школи. Тако у Престоној бесједи поводом доношења Устава каже: „Када је ријеч о просвјети и школи, не могу без похвале споменути наш велики Женски Институт, гдје младе Црногорке и миле им сестре из сусједних крајева црпе знање и добијају васпитање, које им свјежину и љепоту пољепшава”.⁸⁹

ГИМНАЗИЈА

Гимназија је почела са радом школске 1880/81. године са 16 ученика првог разреда, без икаквих школских законских прописа, па чак и без наставног плана и програма, који је донесен тек 1881. године, са пуно недостатака.

Убрзо су уочени многи недостаци овог плана, од којих је највећи био, с обзиром да се радило о реалној гимназији, несразмјеран однос између језичке и природне групе предмета. На примјер латинског језика има 20, а физике само четири часа у току сва четири разреда. Зато је школске 1886/87. донесен нови наставни план, којим су уведени нови предмети: старословенски језик и цртање. Укупни седмични фонд часова у првом разреду је смањен за два, а у трећем повећан за три часа.

Први законски пропис – *Школски законик за ученике гимназије* донесен је 1883. године. Ради се, управо, о правилима за понашање ученика не само у школи, већ и ван ње. Затим је Јован Павловић, министар просвјете и црквених дјела у октобру 1885. године донио *Школски законик за ученике гимназије у Књажевини Црној Гори*,⁹⁰ којим је још прецизније прописан начин понашања ученика у Школи и цркви, као и ван школе и цркве. Затим, ту су и казне за непоштовање утврђених правила понашања. Закон је, ради заштите ученика од лошег утицаја и неадекватних хигијенских услова, на наки начин прописао и услове становања, забрањујући им да станују у „кућама које нијесу на гласу”, односно гдје би могли попримити лоше навике. У ствари, ради се о дисциплинским правилима којима је ре-

⁸⁹ Престона бесједа књаза Николе поводом проглашења Устава, Глас Црногорца, бр. 49, Цетиње. 6. децембра 1905.

⁹⁰ „Глас Црногорца” бр. 28, од 22. септембра 1885.

гулисано понашање ученика „да би се за рана навикли на врлине које ће им у животу ваљати”⁹¹.

Министар Павловић се трудио да недостатке потпунијег закона о гимназији ублажи слањем разних нареби и упустава, којима утиче на организацију рада у Цетињској гимназији. У току 1886. године, на примјер, донесена су сљедећа упутства и наредбе: Наредба Управи Цетињске гимназије о пријему ученика,⁹² Наредба Управи Цетињске гимназије о поправним испитима⁹³, Наредба Управи Цетињске гимназије о пријемним испитима,⁹⁴ Наредба Управи Цетињске гимназије о вођењу протокола,⁹⁵ Наредба Управи Цетињске гимназије о заклетви професора на службу,⁹⁶ Наредба Управи Цетињске гимназије о наставном плану,⁹⁷ Упуство Управи Цетињске гимназије о конференцијама,⁹⁸ Упуство Управи Цетињске гимназије о надзору ученика ван школе⁹⁹ и Упуство Управи Цетињске гимназије о разредним старјешинама.¹⁰⁰ Наведене наредбе увелико су допринијеле бољој организацији рада у Гимназији и биле су солидна основа за доношење новог потпунијег закона о гимназији.

Тек десет година након оснивања Гимназије донесен је *Закон о устројству гимназија у Књажевини Црној Гори*.¹⁰¹ Према овом Закону, Господар одређује гдје ће се и кад основати нека гимназија. Иначе, гимназија се налази под управом Министарства просвјете и црквених дјела „а непосредни надзор над њима имају њихови управници, по упутствима Министра”.¹⁰²

Управника гимназије, који је „старјешина цијелој гимназији”, поставља министар просвјете и црквених дјела. Првенствена дужност управника је да се стара о примјени закона „и наредби просвјетних власти, и да одржава ред и добру дисциплину у заводу”, те да „одржава добар склад међу наставницима” и да „походи редовно свака два мјесе-

⁹¹ Исто, члан 1.

⁹² „Глас Црногорца”, XV/1886, бр. 34.

⁹³ Исто.

⁹⁴ Исто.

⁹⁵ Исто.

⁹⁶ „Глас Црногорца” XV/1886, бр. 35.

⁹⁷ Исто.

⁹⁸ „Глас Црногорца”, XV/1886, бр. 36.

⁹⁹ Исто, бр. 37

¹⁰⁰ Исто, бр. 38.

¹⁰¹ „Просвјета”, II/1890, свеска IX и X, стр. 197-211.

¹⁰² Исто, члан 6.

ца предавања наставничка ради увјерења о успјеху наставе и о стању запта.¹⁰³

Иако су сви предмети, изузев пјевања и музике, били обавезни за све ученике, лоше оцјене из цртања, краснописа, гимнастике и војног вјежбања и пјевања и музике, нису могле бити сметња за упис у наредни разред. Иначе, натавни план и програм саставља гимназија на почетку школске године и подноси га Министру просвјете и црквених дјела на одобрење. Уз наставни план „ваља да се приложи и потребни наставни програми за сваки предмет и разред, у којима ће сваки професор потанко изложити, како је свој предмет преко цијеле године распоредио, шта је и колико из тог предмета и за који разред узео и како је са писменим задацима преко цијеле године расположио.“¹⁰⁴ Овако сачињене наставне планове, прије слања министру на одобрење, разматра, утврђује и усклађује гимназијски савјет. Од овако донесеног плана не смије се одступати у току школске године. А ако би се у нечему морало одступити, то прво треба да разматра гимназијски савјет „па онда с дебелим образложењем“ доставља Министарству просвјете и црквених дјела.¹⁰⁵

На постојећи наставни план, чак, и на Народној скупштини, упућиване су примједбе да гимназија није прилагођена црногорским условима и да је запостављена природна група предмета, па је од школске 1908/9. донешен нови наставни план, који се није мијењао до краја постојања самосталне Краљевине Црне Горе.

Два мјесеца након доношења Закона о устројству гимназија донесен је и *Закон о наставницима (професорима, суплентима, предавачима, помоћницима) Богословско-учитељске школе, гимназија, реалки и других средњих школа у Књажевини Црној Гори*,¹⁰⁶ према коме натавнике поставља Министар просвјете и црквених дјела, „по Највишем одобрењу Његова Височанства Књаза.“¹⁰⁷ При ступању на посао сваки наставник полаже заклетву. Основне дужности наставника су: да ревносно и тачно врши службу у складу са законским прописима, те да „младеж школску не само наставља у прописаним знањима и вјештинама, него да је васпитава у свакој људској врлини, и да је постојаним заптом вазда склања и навив-

¹⁰³ Исто, члан 21.

¹⁰⁴ Исто, члан 10.

¹⁰⁵ Исто, члан 17.

¹⁰⁶ Цетиње, 1890.

¹⁰⁷ Исто, члан 1.

кава на добро, како би временом од дјецe постали људи чврста и морална карактера и да се у школи и ван ње понаша достојанствено.¹⁰⁸ У овом Закону је јако много простора посвећено одговорности наставника и дисциплинским мјерама, односно казнама за његово непоштовање. Наиме, од 57 чланова, колико има овај Закон, 27 се односи на казнене одредбе!

ЗАКОНОДАВСТВО О ПИСАЊУ И УПОТРЕБИ УЏБЕНИКА

Са појавом прве свјетовне школе појавила се и потреба за одговарајућим уџбеницима. У почетку и учитељи и уџбеници су прибављани са стране, односно најчешће их је учитељ доносио са собом. Међутим, ти уџбеници ни језиком ни садржајем нијесу одговарали црногорским ђацима. Зато Његош тражи од свог секретара Милаковића да пише уџбенике за црногорске ђаке. И Милаковић већ 1836. године пише *Српки буквар ради учења младежи црногорске црквеному и гражданскоме учењу*, који је штампан у Његошевој штампарији на Цетињу. За свој буквар Милаковић је највећим дијелом користио народно стваралаштво, зато је буквар „пун врлине и оптимизма а његови текстови сваки за себе носи здраву, ненаметљиву, непосредну морално-васпитну поруку.”¹⁰⁹

Двије године касније (1838) на Цетињу је штампана и *Српска граматика састављена за црногорску младеж*. Након тога, опште прилике у земљи, а особито борба непрестана, нијесу оставили простора за писање црногорских уџбеника; чак су 1852. године, у вријеме Омер-пашина напада на Црну Гору, у недостатку олова и слова Његошеве штампарије претопљена у пушчана зрна.

Штампање уџбеника у Црној Гори је настављено тек 30 година касније- 1868. године. Те године штампани су: *Прва знања за основне српске школе* и *Кратка историја српског народа за основне српске школе*. Но, и даље су већином употребљавани уџбеници из Србије и са подручја Аустроугарске, иако су и једни и други били неприлагођени црногорским условима. „Непотпуност овијех уџбеника- пише Андрија Јовићевић- за наше школе врло је јасна: Прво, они су написани били наречјем источним, (...) друго, у њима је стајало много и много разнијех имена и назива, који су били непојмиви не само ђаку, него чак и учитељу (...) треће, пре-

¹⁰⁸ Исто, члан 6.

¹⁰⁹ Раде Делибашић, *Развитак школске и педагошке мисли у Црној Гори, 1830-1918*, Бор 1980, стр. 194

ма педагошко-дидактичком правилу у многијем од тијех уџбеника потанко се је описивала ближа околина (...) и четврто, ово немање својијех уџбеника, са економске стране наносило нам је штету”.¹¹⁰

Организованији рад на припремању уџбеника у Црној Гори почиње тек 90-тих година XIX вијека, прије свега, захваљујући Јовану Павловићу, министру просвете и црквених дијела, иначе Војвођанину, који је врло аргументовано указивао на негативан утицај уџбеника са стране на црногорске прилике. Да би се ти утицаји избјегли, систем васпитања и образовања у Црној Гори, требало је, прилагодити црногорским приликама. Зато Павловић захтијева да: „све што се к нама пренесе, пређе него што се на наше земљиште пресади, мора проћи кроз црногорско сито и решето, мора бити окушано на црногорском камену, мора се поцрногорштити.”¹¹¹ Јован Павловић, дакле, посебно инсистира на моралном васпитању, јер „без чојства ни у Црној Гори не ваља ни јунаштво.”¹¹² Он, разумије се, није био против прихватања одређених тековина европске цивилизације, али „само уколико се слажу са нашим народним бићем.” Слично мишљење је изнио и књаз Никола обраћајући се првим школованим официрима у Црној Гори- „Ви сте на моје велико задовољство учили војничку науку у иностранству и ви сте сигурно проникли да свака земља има своје особине. Ја ви дакле наређујем да ову овдје сакупљену браћу нашу (...) подучавате у духу црногорском (...) оставите ми мог Црногорца у оном свом урођеном духу, који је нераздвојив од овог горског завичаја, јер би га све друго збунило и омело у оном позиву за који је Богом и Српством мој драги горштак намијењен.”¹¹³

Због наведених и низа других разлога, Јован Павловић 1890. године прозива просвјетне раднике да приступе писању уџбеника за основне и средње школе у Црној Гори. Ради темељитијег и боље организованог рада на стварању уџбеника за потребе црногорских школа Павловић је исте године написао *Правила за уређење Школске комисије*¹¹⁴, а двије године касније (1892) формирана је Школска комисија од најистакнутијих просвјетних радника, које је тада имала Црна Гора.

¹¹⁰ Андрија Јовићевић, *Наши нови уџбеници*, Просвјета, Свеска VII из 1900., стр. 191

¹¹¹ Глас Црногорца 1883, бр. 10

¹¹² Исто

¹¹³ Никола I, *Говор првој класи организоване редовне војске*, Дјела, Подгорица, 1997, стр. 959.

¹¹⁴ *Правила за уређење школске комисије у Црној Гори*, Просвјета, свеска VII и VI-II из 1890., стр. 149

У току свог десетогодишњег рада *Школска комисија* је издала преко 50 уџбеника и приручника. Иначе, ниједан уџбеник тада није могао бити у употреби без њеног одобрења.¹¹⁵

Надлежности *Школске комисије* преузео је *Просвјетни савјет*,¹¹⁶ који је основан 1905. године. Први и главни његов задатак био је: „Да се стара, да наше средње и основне школе буду снабђевене добријем уџбеницима, или бирајући из српско-хрватске школске књижевности најбоља и најудеснија за наше прилике, или старајући се, да се израђују на конкурс домаћи а нарочито они, који према захтјевима педагогике, морају имати мјесни карактер, или се искључиво тичу наше домовине”.¹¹⁷

Министарство просвјете и црквених послова донијело је 1907. године *Правила о штампању уџбеника за народне и средње школе*,¹¹⁸ у којима је детаљно (у 55 чланова) разрађен поступак прибављања и оцјењивања рукописа, као и обавеза Просвјетног савјета, да прије краја текуће поднесе предлог уџбеника за наредну школску годину.

Просвјетни савјет је такође био дужан „предложити лица којима би се могла повјерити прерада уџбеника, израдити стечај за нове, и уопште урадити све што је према овим Правилима потребно”.¹¹⁹

И законом о основним школама из 1907. године, предвиђено је да Министарство просвјете прописује правила о писању уџбеника, по претходном саслушању Просвјетног савјета, и води бригу о њиховом припремању и штампању, као и о изради учила, штампању књига за школске библиотеке и поклоне ученицима. У школама се, иначе, „смију употребљавати само оне књиге и она учила која је прегледао Просвјетни савјет а одобрило Министарство просвјете”.¹²⁰

Нема, дакле, сумње да је црногорска држава, нарочито крајем XIX и почетком XX вијека поклањала велику пажњу уџбеницима. Уџбеници

¹¹⁵ Душан Мартиновић и Марко Марковић, *Црногорски уџбеници*, 1836-1981, Титоград, 1982, стр. 14

¹¹⁶ Чланови Просвјетног савјета били су: Луко Зорге, Живко Драговић, др Станко Матановић, Шпиро Томановић, Лазо Ђ. Поповић, Мило Ковачевић, Мирко Мијушковић, Илија Јовићевић, Јован Пламенац и Ђуро Шпадијер. (Биографије чланова Просвјетног савјета налазе се у наведеном раду Мираша Медојевића, стр. 199-204)

¹¹⁷ Закон о уређењу Просвјетног савјета, Глас Црногорца, бр. 30 од 30, јула 1905. године, члан 2

¹¹⁸ Глас Црногорца, бр. 34 од јула 1907. године

¹¹⁹ Исто, члан 30

¹²⁰ Закон о народним школама у Књажевини Црној Гори, Глас Црногорца, бр. 9 од 17. фебруара 1907. године, члан 27

су, разумије се, морали бити усклађени са програмским задацима школе. Тако, на примјер, према *Наставном плану* из 1902. године главни задатак основне школе је „добро васпитање младежи (...) правилно, складно и постепено развијање тјелесних и душевних снага дјетета с особитим обзиром на образовање религиозног и моралног карактера његовог.”¹²¹ Писци уџбеника су о томе, и те како, морали водити рачуна. Исто тако, од учитеља се тражило „да његови ученици буду пуни љубави к Богу и ближњима, послушни, љубитељи својих родитеља и своје породице, ода ни своме господару, роду и отечеству; да буду ратоборни и слободољубивог духа и у вријеме потребе храбри и издржљиви”.¹²² Иначе, и писаци уџбеника и учитељи су упозоравани на то да није главни задатак школе учење него васпитање, односно „народна школа треба да буде више васпиталиште, него училиште.”¹²³ Од школе је тражено да „постане расадник мудрости, морала и побожности.”¹²⁴ Јер, – како наглашава Саво Вулетић – за правилан развој једног народа није довољна само материјална основа „ако му обичај и право нијесу на моралној основици (...) а друштвени ред и поредак на одговарајућим етичким нормама.”¹²⁵

Од оснивања прве свјетовне школе (1834) у Црној Гори, па до краја њене самосталности, школа је била чврсто срасла са средином у којој се налазила и врло битно утицала на њено оплемењивање. Управо она је бринула све народне бриге, а народ се трудио да јој обезбиједи, колико год је то тада било могуће, услове за рад. У свему томе изузетно значано мјесто припада књазу односно краљу Николи, јер, како сам рече у Престоној бесједи поводом проглашења Устава – „народној просвјети, тој зубљи човјечанства, увијек сам поклањао и поклањаћу Моју очинску бригу.”¹²⁶ Он не само да је бринуо о школи, већ се до танчина разумијева све њене специфичности у црногорским условима. Дивљење су достојне његове ријечи, којима се обратио црногорским учитељима окупљеним на Скупштини у Подгорици 1903. године, називајући их четом „представника знања и опитности и Црне Гре духовна снага попечитељи младих срца

¹²¹ Наставни план за К. Ц. основне школе из 1902. године, Закон, наредбе..., стр. 270

¹²² Исто

¹²³ Исто, стр. 276

¹²⁴ Перо Калуђеровић, *Значај народне школе и народног учитеља и васпитност похађања школе за вријеме наставног рада*, Просвјета, Свеска VII, Цетиње 1897, стр. 363

¹²⁵ Саво Вулетић, *О важности васпитне школе и њених трудбеника*, „Просвјета”, Цетиње 1900, стр. 38

¹²⁶ Глас Црнигорца, Цетиње 6. децембар 1905.

које ћете вашим примјером одушевити да куцају за добро, част и величину домовине. Будите здраво радише мисли, ви који се с надом и смјелошћу упустисте у плодну борбу потраживања лијепог, у свету задаћу обрађивања младих душа¹²⁷”.

Прије доласка краља Николе на црногорски пријесто Црна Горе није имала ни један школски пропис, а у току његове владавине донесени су, и више пута дотјеривани сви потребни школски прописи, тако да је на размеђу XIX и XX вијека Црна Гора имала комплетно, модерно и квалитетно школско законодавство о основним и средњим школама, као и о претећим институцијама: Школском надзорништву, Просвјетном савијету, писању и употреби уџбеника, платама просвјетних радника и сл.

Miloš STAROVLAH

LAW ON ELEMENTARY SCHOOLS IN PRINCIPALITY AND KINGDOM OF MONTENEGRO

Summary

Schools in Montenegro had been working for a long period of time without necessary school regulations (36 years with no regulations and 50 years without adequate regulations). Teachers, mainly from outside, worked according to the regulations of the country where they had come from, and they adjusted those regulations to the Montenegrin conditions and needs.

The first school regulations, that were adopted in the seventies of the 19th century, were incomplete and they regulated mainly technical issues and scholar discipline.

First complete law – *Law on elementary schools in Kingdom of Montenegro (1884)*, although it had some provisions that couldn't be implemented and it had some contradictions, was quite good. However, to overcome these problems, Ministry of Education was constantly sending explanations, directions and decrees, until it prepared new *Law on popular schools in Montenegro (1907)* which was of high quality. In the meantime (1870-1912) all necessary laws were adopted – on high schools; on school supervision; on salaries; on Educational Council, etc. These laws were also constantly followed by directions and decrees of Ministry of Education and School Superintendent.

Between 19th and 20th century, Montenegro had complete, very precise, modern and qualitative school legislation. Its' special value was that it was very successfully implemented in Montenegrin conditions and needs. In all this, very important role was played by King Nicola, because, as he said – ‘I have always given and I will always give my paternal care to the popular education which is the light of the mankind’.

¹²⁷ Никола I Петровић, *Отпоздрав црногорским учитељима (...)*, Политички списи, Титоград – Цетиње, 1989. стр. 331.